

Bolnica Vrapče kao ustanova u kojoj se njeguje umjetnost

Vlado Jukić

Ima li, i može li se tražiti, ikakvo drugo, ili veće, značenje izložbe slika i crteža Marije Novaković u Muzeju suvremene umjetnosti u Zagrebu, od onoga da se, eto, održava izložba likovnih radova jedne duševne bolesnice koja je posljednjih 28 godina svoga života provela u psihijatrijskoj bolnici „Vrapče“ gdje je s nekih 50 godina, počela slikati? I slikala do kraja života koji se ugasio u Vrapču u siječnju 1960. godine. Čini se da je u ovom trenutku na to pitanje teško odgovoriti. No, činjenica da je jedan od najrenomiranijih priređivača likovnih izložbi u Zagrebu i Hrvatskoj, Muzej suvremene umjetnosti (MSU), otvorio vrata svojih izloženih prostora jednoj „umjetnici tamnog sjaja“¹ mogla bi značiti i nešto više. Naime, ovo je, koliko mi je poznato, prvi put da se u Hrvatskoj u ovako reprezentativnom muzeju priređuje izložba likovnih radova jedne duševne bolesnice, odnosno bolesnika. Istina je da su likovni uratci duševnih bolesnika i do sada, pa i radovi Marije Novaković, nalazili načina da izađu iz okvira psihijatrijskih ustanova, no nikada im do sada nije, kako to simbolizira značenje MSU-a, davano takvo značenje. Rezultati ovog čina očitovat će se naknadno! Nije na meni, i to ne samo zato što nisam kvalificiran, valorizirati odnos umjetničke vrijednosti izložaka i prostora koji je namijenjen izlaganju vrhunskih umjetničkih djela, a koji se sada

stavlja na raspolaganje izloščima iz fundusa likovnih radova bolesnika jedne psihijatrijske bolnice, ali jest utvrditi da će oni koji u njima neće tražiti, ili naći, umjetničko, naći ljudsko².

Zato, hvala Muzeju suvremene umjetnosti i njegovoj ravnateljici gospođi Snježani Pintarić koja je prihvatila ideju profesorice Žarke Vujić, priređivačice ove izložbe, da bude domaćin ovom, ako možda ne za likovnu umjetnost i kulturu, onda svakako za psihijatriju i psihijatrijske bolesnike, značajnom događaju.

POLOŽAJ DUŠEVNOG BOLESNIKA U DRUŠTVU

Godinama ponavljam tezu da su duševni bolesnici³ najobespravljenija kategorija pojedinaca. Oni u pravilu nisu sposobnih formirati grupu i artikulirati grupni i pojedinačni interes. Gurnuti su na rub, ili preko ruba društva. Često su ne samo stigmatizirani, nego prezreni i odbačeni. To je posljedica činjenice da mnogi od njih nisu sposobni na odgovarajući način sudjelovati u društvenom životu, a da neki ne samo da ugrožavaju svoja prava i interese, nego se o sebi nisu sposobni ni brinuti. U strahu od gubitka razuma, odnosno vlastitog ludila, a ono je kao mogućnost imanentno sva-

¹ Dr Dražen Neimarević u svojoj je knjizi umjetnike duševne bolesnike nazvao „umjetnicima tamnog sjaja“

² Slavko Mihalić u knjizi Iskrišta u tmuni, zapisi umobolnih, u tim zapisima traži i nalazi ljudsko, ako ne umjetničko

³ Namjerno ne koristim pojam „osobe s duševnim smetnjama“, koji, kao neprecizan i netočan eufemizam, pod diktatom nedovoljno upućenih, ali samoproglašanih (i njihovim nekritičnim sljedbenicima) boraca za ljudska prava, odnosno, u ovom slučaju boraca protiv stigme (kao da stigma nestaje ako se promijeni ime!), sve više potiskuje pojam „duševni bolesnici“. Slažem se, naime, s onima koji razlikuju duševne bolesnike (npr. oboljele od shizofrenije) i osobe s psihičkim/duševnim/mentalnim poremećajima ili smetnjama!

kom pojedincu, bespomoćnog se duševnog bolesnika, da ga ne bi gledali, jer nas podsjeća na krhkost našeg mentalnog zdravlja, hospitalizira i tako uklanja iz vidokruga⁴. I, oni, a vjerojatno je tako bilo i s Marijom Novaković, često ostaju u psihijatrijskim bolnicama puno duže, nego to zahtijeva sama bolest. Bespomoćni, kakvi često jesu, ostaju na milosti ili nemilosti svojih najbližih, ako ih uopće imaju. Društvo i državne institucije do sada nisu pronašle, a često i ne traže, modele koji su najprimjereniji i najprihvatljiviji psihički oboljelima.

Odnos prema duševnim bolesnicima, pa time i prema psihijatriji koju kao struku i medicinsku disciplinu pratimo tek nepunih dva stoljeća, uvijek je bio, a i sada je, odraz duhovnog stanja i razvoja društva. Razvoj psihijatrije, a time i odnos prema duševnom bolesniku, može se promatrati u kontekstu razvoja ljudske civilizacije. S obzirom da duševna bolest sadržava puno iracionalnog, a iracionalno je snažan pratitelj razvoja ljudskog duha i ljudske povijesti, psihijatrija je kroz povijest, pa i sada, prožeta iracionalnim i apstraktnim.

Na osnovi proučavanja primitivnih plemena može se pretpostaviti da je, s obzirom na stupanj općeg razvitka i mistični odnos prema prirodnim pojavama, duševna bolest u prapovijesti bila tumačena kao posljedica viših sila i datost koju je nemoguće mijenjati. Duševni bolesnik koji nije mogao adekvatno sudjelovati

u plemenskim aktivnostima bio je, kao i onaj koji nije funkcionirao iz drugih razloga, prepuštan sam sebi, odnosno dobrim ili zlim duhovima koji su i tako i tako odgovorni za njegovo stanje. Hipokrat prvi put u povijesti tvrdi da duševne bolesti imaju isti uzrok kao i tjelesne, a zalaže se za racionalan, blag i prirodan pristup liječenju duševnih bolesnika. Njegove ideje prihvaćaju i dalje razrađuju najznamenitiji predstavnici grčke i rimske medicine. Međutim, u srednjem vijeku ponovo prevladava misticizam i animističko tumačenje nastanka duševnih bolesti. U to vrijeme mnogi bolesnici završavaju na lomači⁵. Drugi opet završavaju u zatvorima i okovima. Okovi i lanci postaju uobičajeno sredstvo kontrole duševnih bolesnika. Tek 1792. godine francuski psihijatar Philippe Pinel skida okove i lance s duševnih bolesnika. Slijede ga, ne bez otpora, najpoznatiji psihijatri 18. i 19. stoljeća. Atmosfera u psihijatrijskim bolnicama se postupno mijenja. Grade se bolnice paviljonskog tipa, a u pojedine paviljone smještavaju se bolesnici različitih kategorija. Tako su i u novosagrađenoj bolnici „Vrapče“⁶, ubrzo nakon njezinog otvaranja 1879. godine⁷, otvoreni paviljoni za „bjesneće“ („silovite“) muškarce i „bjesneće“ („silovite“) žene, paviljoni za nečiste bolesnike/bolesnice, za nemoćne bolesnike/bolesnice, paviljoni za radno sposobne... Posebna se pozornost obraća bolesnicima koji su bili sposobni uključiti se u razne poslove. U bolnicama se tako formiraju razne zanatske ra-

⁴ Jasno je da je ovo, unatoč upućivanju na nesvjesno, za ovu priliku, pojednostavljeno i nedovoljno tumačenje razloga hospitalizacije i izolacije duševnih bolesnika.

⁵ U skladu s pravilima iz priručnika *Malleus maleficarum (Malj za vještice)* iz 1487. godine. Ukinula ga je Marija Terezija 1758. godine.

⁶ S obzirom da je Bolnica tijekom svoje povijesti u desetak navrata mijenjala ime – od Zemaljska ludnice za Hrvatsku i Slavoniju i Zavoda za umobolne Stenjevec do Klinika za psihijatriju Vrapče, a da je se u narodu naziva Bolnicom „Vrapče“, koristim taj njezin neslužbeni naziv.

⁷ Zavod za umobolne Stenjevec, odnosno Bolnica „Vrapče“, sagrađen je, nakon tridesetogodišnjih rasprava i priprema, 1878./79. godine na gradilištu od oko 60.000 metara kvadratnih (šest hektara) udaljenom šest kilometara od Zagreba zapadno na putu prema Podsusedu. Prvi bolesnici useljeni su u Zavod 15. i 16. studenog 1879. godine. Projekt Zavoda (bolnice) sačinio je i gradnju vodio arhitekt Kuno Waidmann. Gradnju je izvelo građevinsko „poduzetništvo“ Ludvig Deutsch, Rill i Schoman iz Budimpešte, a nadzor je vodio ing. Gjuro Augustin, savjetnik Zemaljske vlade. O otvaranju Zavoda nema nekih zabilješki. Jedino su dnevne novine (Narodne novine, Obzor i Agrarmer Zeitung) pisale da su iz „Ludničkog razdjela Opće bolnice Braće milosrdne u Zagrebu prevezeni „omnibusima i fijakerima“ umobolnici u „stenjevačku ludnicu“. U ulaznoj veži Zavoda postavljena je ploča s natpisom: „Za banovanja Ivana Mažuranića bude ovaj hram čovječnosti po zaključku hrvatskog sabora podignut god. 1878 i 79.“

⁸ „U svrhu zaposlenja bolesnika i popravka inventara osnovane su krojačka, postolarska, stolarska i tapetarska radionica, gdje su za to sposobni bolesnici zajedno s bolničkim osobljem radili“. Početkom tridesetih godina 20. stoljeća „radno-okupacijskim aktivnostima, u pojedinim zanatskim radionicama daje se još veće značenje, a formiraju se i nove radionice (košaračka, pletačka, tkalačka, poplunarska, cvjećarska)“.

dionice⁸. U nekim bolnicama bolesnici se bave poljoprivredom i stočarstvom te proizvode hranu koju koriste za vlastite potrebe⁹. Višak proizvoda, bilo da se radi o zanatskim ili poljoprivrednim, prodaju na tržištu.

Sredinom 20 stoljeća, posebno nakon otkrića i početka primjene antipsihotika¹⁰, otvaraju se vrata psihijatrijskih bolnica. Isprva se radilo o konceptu „poluotvorenih“, a zatim „otvorenih vrata“ psihijatrijskih bolnica i odjela. Posljednjih desetljeća sve se više, ponekad i nekritički, zagovara koncept psihijatrije u zajednici¹¹. Bolesnika se gura iz psihijatrijskih i socijalno-medicinskih ustanova (provodi se tzv. inkluzija!) i prije nego su za to stvoreni uvjeti. Dok je za vrijeme boravka u bolnici (ili socijalno-medicinskoj ustanovi) imao osigurane osnovne životne uvjete, a najčešće i „nadstandard“ (osmišljeno korištenje slobodnog vremena - radno-okupacijske i sportsko-rekreativne aktivnosti, kreativno izražavanje) dotle je „u zajednici“ najčešće osamljen, aziliran u vlastitoj kući i limitiran u samorealizaciji¹². Pitanje je zato, je li baš u svim slučajevima interes bolesnika čim brži odlazak iz bolnice. Ali, nesumnjivo je da je to interes osiguravajućih društava koja plaćaju

bolničko liječenje ili boravak u nekoj drugoj ustanovi.

No, bilo kako bilo, proces deinstytucionalizacije duševnih bolesnika, bilo da se radi o bolnici ili nekoj drugoj ustanovi, ide dalje. Bolesnici će se prilagoditi, ili će biti prilagođeni novim okolnostima. U tim okolnostima tražit će se, a i naći, model u kojem će oni izražavati svoju kreativnost i svoje umjetničke potencijale. Iako i sada ima naznaka dobrih modela u kojima mogu realizirati svoje potencijale¹³, oni će se dalje osmišljavati. Nadati se je da će proces prilagodbe biti puno kraći od procesa prilagodbe psihijatrijskih bolnica potrebama duševnih bolesnika i biti po njihovoj mjeri. Psihijatrijske bolnice su, prisjetimo se, nastale kao potreba društva i s ciljem zadovoljavanja potreba društva, a ne zbog potreba bolesnika (ma koliko god im je bolnica bila potrebna), a tek višestoljetnim procesom prilagodbe postaju ustanove po mjeri bolesnika. I sadašnji proces deinstytucionalizacije, odnosno psihijatrije u zajednici, počeo je, iako su ga prvo artikulirali psihijatri i sami bolesnici, zbog potrebe društva - da uštedi novac. Prilagodba ovog modela istinskim potrebama bolesnika, ipak, neće trajati stoljećima.

⁹ Početkom 20. stoljeća u Vrapču je „osnovano malo gospodarstvo sa 10 krava, četiri konja i 50 svinja, tako da se dio bolesnika zaposlio oko timarenja“, a dvadesetih godina prošlog stoljeća Bolnica kupuje posjed u Jankomiru sa 68 jutara zemlje te tu osniva bolničku depandansu i bolničku ekonomiju u kojoj je početkom tridesetih bilo 28 krava simentalki, devet konja, 120 svinja i 600 živadi. O svemu tome, kao i o tada postojećih 100 jutara zemlje, brigu vode bolesnici u sklopu radne terapije. Taj rad bio je od velike koristi za njih same, ali i za Bolnicu. Sa ekonomije „Jankomir“ Bolnica je dobivala značajan dio proizvoda potrebnih prehrani bolesnika (meso, povrće)

¹⁰ Prvi psihofarmak ciljano je primijenjen 1952. godine. Bio je to klorpromazin (chlorpromazin) koji je sintetiziran 1950. Brzo nakon toga otkrivaju se i drugi psihofarmaci. Do danas ih je razvijen velik broj različitih kemijskog sastava i različitih farmakokinetičkih osobina.

Prije ere psihofarmaka u liječenju duševnih bolesnika koristile su se (biološke) metode dugotrajnog spavanja uz primjenu barbiturata (Jakob Klaesi, 1923.), liječenja inzulinom. (Manfred Sakel, 1935.), konvulzijama izazivanim kardiazolom (Ladislav Meduna, 1934.) te elektrokonvulzivna terapija (Cerletti i Bini, 1937.) Egas Moniz 1936. godine izvodi prvi psihokirurški zahvat, leukotomiju, no psihokirurgija je, kao što se brzo proširila, srećom, relativno brzo napuštena.

¹¹ Ovaj koncept zagovara liječenje duševnih bolesnika u izvanhospitalskim uvjetima, u zajednici gdje oni žive. Ta dobra ideja koja je argumentirana nizom znanstvenih dokaza (što je bolnica u kojoj se bolesnik liječi udaljenija od mjesta njegovog boravka, to je veća mogućnost da će on u bolnici, često nepotrebno, ostati duže, ili, donedavno, kao i Marija Novaković, do kraja života) u praksi često bolesnika dovodi u gori položaj – među beskućnicima koji se pod mostovima i u ruševinama smrzavaju, najviše je duševnih bolesnika.

¹² Ovim nikako ne dovođim u pitanje koncept psihijatrije u zajednici (iako je pitanje kakva je to zajednica i susjed „koji će prema potrebi priteći u pomoć“, u okolnostima stanovanja u neboderima gdje susjed susjeda i ne poznaje), nego samo podsjećam da je i put u pakao popločan dobrim namjerama.

¹³ U nekim dnevnim psihijatrijskim bolnicama (npr. u dnevnoj bolnici Klinike za psihijatriju Rebro koju vodi dr Vlasta Štalekar koja ima status umjetničkog fotografa) ili centrima za rehabilitaciju i dnevni boravak bolesnika.

IZGRADNJA I RAZVOJ BOLNICE VRAPČE

Kada je riječ o bolnici Vrapče, a s obzirom da je Marija Novaković sav svoj likovni opus realizirala za vrijeme hospitalizacije u toj bolnici, pa o njoj i treba progovoriti, treba, u kontekstu rečenog, navesti da su začetnici ideje o njezinoj izgradnji pošli od potreba bolesnika. To potvrđuju riječi vladinog povjerenika Roberta Zlatarića koji je pred Hrvatskim saborom 1868. godine rekao: „*U Hrvatskoj i Slavoniji ima do 300 umobolnika, a isto toliko i u Vojnoj Krajini, od toga je jedva 100 za nuždu opskrbljeno, a ostali tumaraju od nemila do nedraga sebi na muku, drugima na teret i pogibelj. Njihov broj raste od dana do dana i hitna je dužnost da se nešto poduzme za opskrbu i liječenje tih nesretnika. Svi izobraženi narodi imaju specijalne zavode za takve nesretnike*“. U istom kontekstu, sada za dobro budućih pacijenata koje trebaju liječiti učeni liječnici, može se razumjeti i zahtjev (iz 1873. godine) članova posebnog povjerenstva (u sastavu dr Schlosser, dr Schwarz i dr Mađarević) koje je naglasilo da „*pošto ludnica nije samo lječilište i opskrbilište, već mora da je i učilištem, to se ima kraj Zagreba graditi, gdje se ustrojava sveučilište*“. Godine 1873. Sabor je prihvatio „*Osnove zakona o ustrojavanju javne ludnice za opseg Kraljevine Hrvatske i Slavonije*“, a sedam godina kasnije na svojoj sjednici od 28. studenoga 1877. g. donosi „*Zakon o ustrojstvu javne ludnice za opseg Kraljevine Hrvatske i Slavonije*“. Nakon toga se, godine 1877., pristupilo gradnji bolnice koja je dovršena u jesen 1879. godine. Bolnica je - „*lječilište za lječive, a utočište za nelječive umobolnike*“ kako je stajalo u Statutu Zavoda iz 1880. godine (nazvana je „*Zavod*

za umobolne Stenjevec“) otvorena 15. studenoga 1879. godine¹⁴. Zavod (bolnica) se sastojao od glavne zgrade i osam paviljona te kapelice s mrtvačnicom. Sagrađen za opskrbu tristonjnih bolesnika, već nakon nekoliko godina opskrbljuje ih dvostruko više. Kapacitet Zavoda postao je premalen pa se moralo pristupiti dogradnji i adaptaciji postojećih prostora. To je zahtijevalo nove troškove, ali i novu organizaciju Zavoda.

Razdoblje od 1930. do 1940. g., za vrijeme ravnateljstva dr. Rudolfa Hercega, bilo je posebno plodno za Bolnicu u svakom pogledu. Godine 1932. „*Zavod za umobolne*“ mijenja ime u „*Bolnica za duševne bolesti Stenjevec*“. Iste godine u Bolnici je osnovano Društvo jugoslavenskih psihijatara koje već sljedeće godine organizira kongres psihijatara. Osnovano je i Društvo za socijalnu pomoć duševnim bolesnicima kao nastavak sličnog društva osnovanog 1889. godine. I, kao četvrto, iste je godine (1932.), u Bolnici osnovano (organizirano) „*izvanzavodsko staranje*“ za bolesnike koji su otpušteni iz bolnice¹⁵.

BOLNIČKO OKRUŽJE U KOJEM STVARA MARIJA NOVAKOVIĆ

Uz poslove s kojima su doprinosili funkcioniranju bolnice (rad u raznim zanatskim radionicama i na poljoprivredi) bolesnici su bili uključeni u različite aktivnosti slobodnog vremena. Bolnica kupuje gramofon s megafonom i radio te klavir, gusle i tambure. Osnovan je orkestar u kojem su svirali bolesnici i osoblje. Također je osnovan mješoviti zbor u kojem su zajedno pjevali bolesnici i osoblje. Jedanput mjesečno odvijaju se kino predstave. U parkovima bol-

¹⁴ Na zidu u ulaznoj veži postavljena je ploča s napisom: „*Za vrijeme kraljevanja Franje Josipa Prvog i banovanja Ivana Mažuranića bude ovaj hram čovječnosti uz dozvolu Hrvatskog sabora podignut g. 1878/9*“. Danas se na istom mjestu nalazi ploča s nešto promijenjenim tekstom: „*Za banovanja Ivana Mažuranića bude ovaj hram čovječnosti po zaključku Hrvatskog sabora podignut g. 1878/9*.“

¹⁵ Bolesnici otpušteni iz Bolnice, bilo da se nalaze u vlastitoj, bilo u drugoj obitelji, ostaju pod nadzorom bolničkih liječnika koji ih obilaze i prate njihovo stanje. Tim je činom Bolnica „*Vrapče*“ naznačila temelje psihijatrije u zajednici gotovo pola stoljeća prije nego je ona, kao teorijska i praktična grana psihijatrije, inaugurirana u drugoj polovici 20. stoljeća.

nice priređuju se koncerti. Sagrađene su dvije kuglane, četiri stola za stolni tenis, bolesnicima su na raspolaganju razne društvene igre - karte, šah i domino. Nastoji se što više bolesnika uključiti u razne radno-okupacijske aktivnosti. Uz prije uhodane formiraju se i nove zanatske radionice (košaračka, pletačka, tkalačka, poplunarska, cvječarska).

U takvo bolničko okruženje 1932. dolazi bolesnica, glazbenica Marija Novaković - pijanistica, pjevačica, korepetitorica. Iako se do tada nikada nije okušala na likovnom planu, u bolnici se brzo otkiva njezin smisao za slikarstvo. Uređuje joj se mali atelje. Liječnici potiču njezin rad i ohrabruju je. A ona svakodnevno, kako u fazama smiraja bolesti, tako i u fazama njezine akutizacije, crta, slika, piše. Imena trojice, odnosno četvorice vrapčanskih psihijatara vežu se uz njezin rad. Liječi je dr. B. Gostl, njezin talent prvi zapaža dr. V. Petrovski, a o njenom radu i njezinim slikama te o njoj kao umjetnici, brine dr. S. Župić. Tu je i dr. D. Julius (ravnatelj Bolnice od 1946. do 1953.) o kojem se kao Marijinom „meceni“ ne piše, no o kojem njegov sin Stevo govori kao o onome koji se za nju interesirao i koji ju je nagovarao da slika svoje halucinacije¹⁶.

ZNAČENJE DR. ŽUPIĆA I NJEGOVIH SLJEDBENIKA ZA AFIRMACIJU SLIKARICE MARIJE NOVAKOVIĆ

Za Marijin rad, njezine slike i njezinu afirmaciju daleko je najzaslužniji, možda i jedini zaslužan, prim. dr. Stanislav Župić¹⁷. Marijine rado-

ve iznosi i pokazuje izvan zidina Bolnice. Prvi put to čini 1950. godine kada izlaže njezinih šezdesetak slika u Parizu na svjetskoj izložbi likovnih radova psihijatrijskih bolesnika koja je održana povodom svjetskog psihijatrijskog kongresa. Drugi put to čini u lipnju 1952. kada organizira njezinu samostalnu izložbu u galeriji „Likum“ u Zagrebu, Ilica 40, a treći put u listopadu 1954. u dvorani Društva inženjera i arhitekata, Trg Republike 3, Zagreb. Za obje ove izložbe priređuje kataloge i piše popratne tekstove. Nešto prije, 1950., 1951. i 1952., objavljuje i tri brošure (sveska) s reprodukcijama Marijinih slika i crteže u kojima objavljuje i popratne eseje o slikarstvu „*Marije Novaković - duševno bolesne slikarice*“ pod naslovima „*Marija Novaković kao pejzažist*“, „*Marija Novaković kao animalist-simbolist*“ i „*Marija Novaković kao animalist-realist*“. Župić opisuje, interpretira i kvalificira njezine radove.

U članku pod istim naslovom („*Marija Novaković - duševno bolesna slikarica*“) pisanim sredinom pedesetih godina, Župić najavljuje (?) seriju od šest izložbi njezinih radova (riječima „...*puna vrijednost i originalnost – njezinog slikarskog rada – moći će se pobliže upoznati tek*“...) te zaključuje: „*tek onaj tko vidi niz takvih izložbi, steći će pravu sliku o tome što je sve mogla Marija Novaković usprkos svojoj duševnoj bolesti i usprkos tome što nikada nije polazila nikakvu slikarsku školu*“. Nažalost, ovu svoju ideju nije realizirao. No, realizirana su još dva Marijina „odlaska u inozemstvo“: na izložbi „*psihopatološke umjetnosti*“ (*Exposition de arte psicopatologico*) u sklopu IV. svjetskog psihijatrijskog kongresa održanog u

¹⁶ U mailu koji mi je prof. dr. Stevo Julius, internist koji je akademsku i znanstvenu karijeru ostvario u Americi, sin prof. Dezidera Juliusa, ravnatelja Bolnice od 1946. do tragične smrti 24. prosinca 1954.g., poslao 15. veljače 2010. navodi „Kad je moj otac došao u Vrapče (1936. op. V.J.) on se za nju (Mariju Novaković) interesirao i nagovorio ju da slika svoje halucinacije. Njene su slike fantastične“.

¹⁷ Dr. S. Župić (1897. – 1973.) je bio osebujan psihijatar koji je u „Vrapču“ radio trideset godina - od 1932. do odlaska u mirovinu 1962. godine. Prvo je specijalizirao oftamologiju, no brzo se opredjeljuje za psihijatriju te dolazi u „Vrapče“ gdje ostaje do kraja svog radnog vijeka. Dužnost ravnatelja Bolnice obavljao je od 1940. do 1941. Pored 60-ak stručnih i znanstvenih psihijatrijskih radova objavio je oko 100 radova iz područja književnosti i umjetnosti (među njima i eseje o slikarstvu Marije Novaković te predgovore katalogima izložbi njezinih radova). Potakao je ideju o osnivanju bolničkog muzeja, a otvorio ga je sakupivši dovoljno materijala 1954.g. povodom 75. obljetnice Bolnice. Njegovom je zaslugom 1962. godine taj muzej uvršten u popis hrvatskih muzeja.

Madridu 1966. izloženo je nekoliko, a na izložbi u Parizu 2000. godine (*Universitete Rene Descartes, galerie Saint-Germain*, Pariz, 28. lipnja do 11. srpnja 2000.) pet radova.

Treća samostalna izložba radova Marije Novaković održana je u studenom 1994. u muzeju Psihijatrijske bolnice Vrapče povodom 115. godišnjice Bolnice¹⁸. Izbor radova i postav te popratni esej pod naslovom „Marija Novaković – biser tamnog i zanemarenog sjaja“ napisao je prof. Miroslav Gašparović.

I, posljednji su put Marijini radovi, ovaj put s radovima drugih bolesnika liječenih u „Vrapču“, među kojima su bile slike Slave Raškaj¹⁹, „izašli“ iz „Vrapča“ 1999. godine. To je bilo u sklopu izložbe pod naslovom *Psihijatrijska bolnica Vrapče, 1879.-1999.; 120 godina* organizirane povodom 120. obljetnice Bolnice u galeriji *Kristofor Stanković*, u Staroj Gradskoj vijećnici u Ćirilometodskoj ulici u Zagrebu²⁰.

Unatoč svim tim izložbama, čini se da ni stručna, ni kulturna, pa ni psihijatrijska javnost još uvijek nije svjesna onoga na što je upozoravao Župić. Nadajmo se da će baš ova izložba njezinih radova dati „pravu sliku o tome što je sve mogla Marija Novaković usprkos svojoj duševnoj bolesti“. A oni koji ne stignu vidjeti ovu izložbu, s Marijinim djelom mogu se upoznati u „Župićevom muzeju“²¹ u Klinici za psihijatriju Vrapče u čijem je stalnom postavu najviše njezinih radova.

Treba dodati da su se u bolnici „Vrapče“ bolesnici likovno izražavali i prije i nakon Marije

Novaković. U fundusu likovnih radova njezinih bolesnika nekoliko je tisuća slika, crteža, mozaika i skulptura. A daleko ih je više prodano na prigodnim izložbama bolesnika. Mnogi su završili kao pokloni posjetiteljima Bolnice, a o tragovima nekih se i ne zna. Bolnica Vrapče najmanje jednom godišnje organizira izložbe likovnih radova svojih bolesnika. Unazad pet godina te se izložbe održavaju u njezinoj galeriji Slava Raškaj koja je otvorena 2009. godine povodom 130. obljetnice Bolnice. Uz te izložbe u pravilu se ne tiskaju katalogi, no, tiskaju se uz izložbe koje se održavaju izvan bolnice²². Nažalost, mnogih od tih kataloga više nema pa ne mogu svjedočiti o tim značajnim kulturnim događajima.

ZAVRŠNA NAPOMENA

I sve druge psihijatrijske bolnice u Hrvatskoj, ali i neke psihijatrijske klinike i odjeli, priređuju izložbe likovnih radova svojih bolesnika. Glas o ovim izložbama nažalost ne dopire daleko. A među njima je bilo zaista vrijednih izložbi koje nisu samo predstavljale proizvode radno okupacijske i art terapije duševnih bolesnika za vrijeme njihove hospitalizacije, nego su i respektabilna umjetnička djela.

Hoće li izložba radova Marije Novaković u Muzeju suvremene umjetnosti 2016. godine barem doprinijeti, šaljući glas o onome što duševni bolesnici rade na likovnom planu, smanjenju njihove stigmatiziranosti?

¹⁸ Osobno sam kao ravnatelj Bolnice potakao i organizirao tu izložbu.

¹⁹ Slava Raškaj, velika hrvatska akvarelistica u Bolnici Vrapče liječena je od 18. lipnja 1902. do 29. ožujka 1906. kada je umrla. Sahranjena je na bolničkom groblju, a njezini posmrtni ostaci preneseni su krajem 90-ih godina prošlog stoljeća u njezin rodni Ozalj. U Bolnici je pokušala slikati, no nema konkretnih podataka o tim radovima. Bolnica Vrapče je u posjedu šest njezinih slika, koje su, zbog sigurnosti, pohranjene u Strossmayerovoj galeriji.

²⁰ Autor izložbe je Darko Stressek, dipl. ing. arhitekture, a u popratnom katalogu su, pored reprodukcija nekolicine slika objavljeni i tekstovi V. Jukića, A. Szabo, Đ. Cvitanović i Đ. Vandure.

²¹ Muzej koji je osnovao dr. Župić nazvali smo prije godinu dana „Župićevim muzejom“ On je dio četverolista Muzeja Bolnice Vrapče koji se, uz taj list, sastoji i od „osnovnog“, „glavnog“ muzeja, onog koji prati povijest i razvoj Bolnice „Vrapče“ te povijest i razvoj psihijatrije kao medicinske discipline, struke i znanosti, a koji je otvoren 2014. godine povodom 135. obljetnice Bolnice, zatim od galerije Slava Raškaj i od Spomen biblioteke (otvorena 2009. godine)

²² Posebno uspješim smatra se katalog kojim je popraćena izložba u galeriji „Modular“, Park stara Trešnjevka, 2005. godine.

1. Berghofer M. *Crteži duševnih bolesnika (katalog)*, Katalog uz izložbu crteža duševnih bolesnika u Bjelovar od 26. svibnja do 4. lipnja 1961. godine, Naklada: Kotarski odbor Crvenog križa Bjelovar, Bjelovar, 1961.
2. Brečić P, Ostojić D, Stijačić D, Jukić V. Od radne terapije i rekreacije do psihosocijalnih metoda liječenja i rehabilitacije psihijatrijskih bolesnika u bolnici „Vrapče“. *Soc. psihijat.* 2013; 41: 174-81
3. Gostl B. O osnutku prve psihijatrijske bolnice u Hrvatskoj. *Saopćenja* 1965; 4: 295-301.
4. Izložbeni katalog. *Psihijatrijska bolnica Rab, 2005.*, Udruga za rehabilitaciju i resocijalizaciju bolesnika s duševnim smetnjama pri Psihijatrijskoj bolnici Rab, Rab, 2005.
5. Jukić V. Muzej Bolnice Vrapče kao novi doprinos identitetu Bolnice (i) kao ustanove kulture, *Katalog Muzeja bolnice Vrapče, Psihijatrijska bolnica Vrapče, Zagreb, 2014.*
6. Jukić V, Matijaca B, ur. *Psihijatrijska bolnica Vrapče 1879. – 1999.* Zagreb: Psihijatrijska bolnica Vrapče, 1999.
7. Jukić V. Izgradnje, dogradnje i adaptacije zgrada i drugih infrastrukturnih objekata bolnice „Vrapče“ od 1877. do 2015. godine (Iz povijesti bolnice «Vrapče»). Zagreb: Klinika za psihijatriju Vrapče i Medicinska naklada, 2015.
8. Jukić V. *Hrvatska psihijatrijska publicistika.* Zagreb: Klinika za psihijatriju Vrapče i Medicinska naklada, 2015.
9. Jukić V. Povijest psihijatrije. U: Begić D, Jukić V, Medved V. *Psihijatrija*, ur. Zagreb: Medicinska naklada, 2015, 6-23.
10. *Katalog Psihijatrijska bolnica Vrapče, 1879.-1999.*; 120 godina, Stara Gradska vijećnica, Galerija Kristofor Stanković, 3. do 9. studenoga 1999. godine. Autori tekstova Jukić V, Szabo A, Cvitanović Đ, Vandura Đ. Nakladnik kataloga je Psihijatrijska bolnica Vrapče, autor izložbe Darko Stressek, dipl. ing. arhitekture.
11. *Katalog Izložba likovnih radova Psihijatrijske bolnice Vrapče*, Centar za resocijalizaciju, Izložba u galeriji «Modulorfl, Park stara Trešnjevka 3, 8. do 11. studenog. 2005. godine. Autori izložbe Dubravka Stijačić i Niko Radas.
12. *Katalog Radovi bolesnika Psihijatrijska bolnica Vrapče, 1879. - 2009.*, Izložba povodom otvorenja galerije Slava Raškaj i povodom godišnjice Bolnice, Vrapče, 15. studenoga 2009., Popratni tekst: Dubravka Stijačić, Zagreb, 2009.
13. *Katalog Prostorija za umjetnost i psihoterapiju.* Izložbe radova pacijenata Dnevne bolnice Klinike za psihijatriju KBC Zagreb, Galerija «Modulorfl, Zagreb, 2011.
14. *Katalog: Izložba Creative Minds Croatia 2014.*, slike Bethlem Gallery iz Londona. Galerija Slava Raškaj, Klinika za psihijatriju Vrapče. Izložba je otvorena 14. studenoga 2014. povodom 135. obljetnice Bolnice Vrapče.
15. Matijaca B. *Budućnost psihijatrijske bolnice.* U: Rogina V, Lipovac M, Matijaca B, Sila A, Stanetti F, Šubić B, Turčin R, ur. 100. godišnjica Psihijatrijske bolnice Vrapče, Zbornik radova. Zagreb: Psihijatrijska bolnica Vrapče, 1979.
16. Matijaca B. *K prevladavanju krize u psihijatriji.* *Soc psihijat*, 1979; 7: br. 2.
17. Neimarević D. *Umjetnici tamnog sjaja.* Zagreb: Euroknjiga, 2005.
18. Marija Novaković: *Katalog: II. Izložba crteža i slikarskih radova Marije Novaković u vezi sa 75. godišnjicom bolnice Vrapče, 1879.-1954.*; Zagreb, 16. do 30. listopada 1954., Dvorana Društva inženjera i arhitekata, Trg Republike 3, Zagreb, 1954, Kućna štamparija bolnice Vrapče, popratni tekst napisao dr. Stanislav Župić.
19. Marija Novaković: *Katalog: Marija Novaković, 15. studenog 1994.g.* Muzej Psihijatrijske bolnice Vrapče; Izbor radova i postav te tekst pod naslovom *Marija Novaković – Biser tamnog i zanemarenog sjaja*, napisao je prof. Miroslav Gašparović.
20. Pražić B. *Crtež i slika u psihijatriji.* II. prošireno i dopunjeno izdanje Biblioteka Psiha. Zagreb: Naprijed, 1987.
21. *Životopis M. Novaković pedesetih je godina napisao dr. Stanislav Župić.*
22. Župić S. *Marija Novaković, duševno bolesna slikarica*, I. svezak: *Marija Novaković kao pejzažist*: Radionice Grafičkog školskog centra, Zagreb, 1950.
23. Župić S. *Marija Novaković, duševno bolesna slikarica*, II. svezak: *Marija Novaković kao animalist-realist*. Zagreb: Kućna tiskara bolnice Vrapče, 1951
24. Župić S. *Marija Novaković, duševno bolesna slikarica*, III. svezak, *Marija Novaković kao animalist-simbolist*, Izdanje Muzejske zbirke bolnice Vrapče, urednik i pisac predgovora dr Stanislav Župić, Zagreb, 1952.
25. Župić S. *Marija Novaković - duševno bolesna slikarica*, Saopćenja, Pliva Zagreb 1965; 8: br. 4, str. 303-311.